

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПАНАСЕНКО ТАМАРА ВОЛОДИМИРІВНА

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НИЗОВОЇ ДЕМОГЕОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ
(на прикладі Тульчинського району Вінницької області)

II.00.02 - економічна і соціальна географія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Київ - 1995

11.3:30
11.3:33

76

00761531 (N)

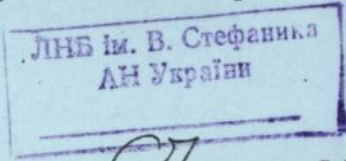
Дисертацією є рукопис
Робота виконана на кафедрі економічної і соціальної географії Київського університету імені Тараса Шевченка

- Науковий керівник - кандидат географічних наук, доцент С.С.Мохначук
- Офіційні опоненти : доктор географічних наук М.І.Фашевський
кандидат географічних наук, доцент І.М.Дудник
- Провідна організація - Інститут економіки НАН України, відділ демографії і відтворення трудових ресурсів

Захист дисертації відбудеться "20" грудня 1995р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.03 при Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252022, м.Київ, вул.Васильківська, 90, ауд.212

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка (252017, м.Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий "18" листопада 1995р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради, кандидат економічних наук

С.І.Ішук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах глибокої всебічної кризи різко погіршилися характеристики відтворення населення в сільських районах, про що свідчить обезлюднення значної кількості населених пунктів, депопуляція, деформація статево-вікової структури населення. Значно загострилися питання працевлаштування, посилюється негативний вплив навколишнього середовища як результат його забруднення на якість життя людей. Помітно зросли територіальні відмінності умов відтворення населення.

Успішне розв'язання демогеографічних проблем на низових рівнях вимагає удосконалення засобів пізнання тенденцій та закономірностей розвитку територіальних спільностей людей - теорії процесу, методів та способів дослідження. Необхідною є розробка концепції аналізу демогеопроецесу (ДГП), механізму його прогнозування.

Демогеографічні дослідження на рівні сільських адміністративних районів (САР) раніше практично не проводились. Їх необхідність викликана тим, що на низовому рівні формується та задовольняється основна маса потреб людини, а процес регіонального відтворення населення набуває відносно закінченого характеру. Значимість таких досліджень посилюється у зв'язку з підвищенням ролі САР в системі територіального управління та можливості забезпечення реальної самостійності місцевих органів влади при вирішенні соціально-економічних проблем територій. З огляду на це вивчення демогеосистеми (ДГС) САР є актуальним завданням, спрямованим на подальше їх ефективне функціонування та розвиток.

Об'єктом дослідження виступає демогеосистема сільського району як цілісне суспільно-географічне утворення. Базовим об'єктом вивчення обрано Тульчинський район Вінницької області - типовий сільський район центральних лісостепових областей України.

Предметом дослідження є аналіз структури та прогнозування розвитку демогеосистеми САР з метою оптимізації її функціонування та управління демогеографічним процесом.

Метою роботи є поглиблення теоретичних положень, пов'язаних з розвитком ДГС САР, розробка і апробація методики її дослідження на прикладі конкретного району.

Досягнення поставленої мети вимагало вирішення таких завдань: 1) оцінки сучасного стану теорії демогеосистем та демогео-

процесу, доповнення та поглиблення окремих її понять та положень; 2) виділення підсистем ДГС і ДГП, встановлення основних видів системоутворюючих зв'язків та їх взаємовідношень; 3) вивчення демогеографічної ситуації, виявлення проблематичних і закономірних тенденцій в розвитку демогеопроецесу та його складових, розробку методики ситуаційного і ретроспективного аналізу; 4) обґрунтування і апробацію методів прогнозування розвитку ДГС САР для цілей територіального управління; 5) визначення концептуального підходу до розвитку демогеопроецесу в перспективі, побудову прогнозних моделей, встановлення параметрів розвитку ДГС різних ієрархічних рівнів; 6) обґрунтування рекомендацій щодо поліпшення демогеографічної ситуації в сільському адміністративному районі.

Використані матеріали. Робота виконана на основі статистичної обробки, систематизації, узагальнення, аналізу первинної інформації, зібраної автором в різних установах та організаціях Тульчинського району Вінницької області, а також матеріалів обласних управлінь статистики, економіки та ринку облдержадміністрації. Крім того, використовувались дані соціологічних обстежень, літературні джерела та офіційні статистичні видання.

Методологічною основою дослідження послужили фундаментальні поняття загальної теорії пізнання, зокрема теорії розвитку систем. Теоретико-методологічну базу досліджень склали основні положення суспільної географії про територіальну організацію суспільства, взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ та процесів, формування систем розселення, життєдіяльність територіальних спільностей людей, викладені у працях Е.Б.Алаєва, О.І.Алексєєва, М.М.Баранського, С.О.Ковальова, С.С.Мохначука, М.Д.Пістуна, Ю.І.Пітюренка, В.А.Поповкіна, М.І.Фашєвського, Г.М.Федорова, О.У.Хомри, Б.С.Хорєва, О.І.Шаблія та інших вчених.

Вивчення ДГС САР здійснювалось за допомогою системи загальнонаукових та спеціальних методів. Широко використовувались системний аналіз, графічне, картографічне і математичне моделювання, статистичні методи (балансовий, індексний, екстраполяції), методи порівняльно-географічного аналізу, класифікації й типології та ін.

Наукова новизна дослідження:

- конкретизована суспільно-географічна теорія розвитку до

дослідження низових демогеопроектів; удосконалений понятійний апарат теорій демогеоструктур, організації та функціонування демогеоутворень;

- сформульована концепція аналізу, моделювання і прогнозування розвитку демогеосистем; розроблена методика дослідження ДГС САР;

- виявлені основні тенденції розвитку ДГС сільського району, виділені типи динаміки сільського населення, проведено типологію територіальних спільностей людей за умовами проживання;

- обґрунтовано місце суспільно-географічного прогнозування у системі прийняття рішень в низовому районі, намічені шляхи вдосконалення та механізм регулювання ДГС САР в умовах становлення ринкових відносин.

Практичне значення роботи. Матеріали дослідження використані автором при написанні розділів "Населення" та "Соціальний комплекс" навчального посібника "Населення і господарство Вінницької області", підготовленого кафедрою економічної та соціальної географії Вінницького державного педагогічного інституту.

Окремі положення роботи впроваджено в навчальний процес при викладанні курсів "Географія населення", "Економічна і соціальна географія України", виконанні курсових та дипломних робіт.

Конкретні рекомендації прикладного характеру щодо поліпшення демогеоситуації у Тульчинському районі передані для практичного використання в районну держадміністрацію.

Розроблені науково-методичні основи дослідження ДГС САР можуть використовуватись при вивченні демогеосистем інших районів, оскільки тенденції в розвитку базового району є типовими для сільських адміністративних районів центральних областей України, а висновки і рекомендації по регулюванню розвитку ДГС - прийнятними для більшості районів.

Апробація роботи. Основні результати дисертаційної роботи доповідались і обговорювались на міжвузівській конференції "Сучасні проблеми екологічного виховання молоді в педагогічних вузах України" (Вінниця, 1991), Всесоюзній науково-практичній конференції "Теоретичні проблеми соціально-економічної географії і удосконалення підготовки сучасного учителя" (Смоленськ, 1991), республіканській конференції "Проблеми географічної освіти в Украї-

ні" (Київ, 1993), I Всеукраїнському семінарі з географії населення (Луцьк, 1993), республіканській науково-методичній конференції "Удосконалення змісту підготовки вчителя географії" (Тернопіль, 1993), міжрегіональній науково-практичній конференції "Регіони в незалежній Україні: пошук стратегії оптимального розвитку" (Харків, 1994), науковій конференції "Проблеми географії України" (Львів, 1994), міжнародному науково-методичному семінарі "Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах" (Харків, 1994), VII з'їзді Географічного товариства України (Київ, 1995), міжнародній науково-практичній конференції "Регіон і географія" (Перм, 1995), X-XIII обласних історико-краєзнавчих конференціях (Вінниця, 1991-1994 рр), наукових конференціях професорсько-викладацького складу Вінницького державного педагогічного інституту (1990-1995 рр).

По темі дисертації опубліковано 16 праць загальним обсягом 2.6 д.а.

Особистий внесок автора в роботу. Основні положення та висновки дисертаційної роботи розроблені автором самостійно. Із робіт, що опубліковані у співавторстві використані результати, отримані особисто пошукувачем.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

У вступі обґрунтована актуальність дисертаційної роботи, визначені об'єкт і предмет дослідження, сформульована його мета і завдання. У першому розділі з'ясовані сучасні демогеографічні проблеми на мікрорівні, проаналізовано стан теорії ДГС, розкрита сутність демогеосистеми та демогеопроцесу, а також основні положення методики дослідження низової демогеографічної системи. У другому розділі викладені результати ситуаційного та ретроспективного аналізу демогеовідтворення як основи демогеографічного процесу. Третій розділ роботи присвячений вивченню умов відтворення територіальних спільностей людей, розгляду економічних, соціальних аспектів функціонування ДГС. У четвертому розділі представлені результати прогнозу розвитку ДГС САР та на їх основі визначені напрями поліпшення демогеографічної ситуації. У висновках викладені підсумки дисертаційного дослідження, сформульовані рекомен-

даці і щодо вдосконалення функціонування і управління ДГС.

Дисертація викладена на 150 сторінках машинопису, ілюстрована 20 рисунками, 12 таблицями, містить 65 додатків. Список використаної літератури включає 163 найменування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Демогеосистема САР – це якісно визначена цілісність, що сформувалась в процесі взаємодії людини з іншими складовими суспільно-географічної системи району і характеризується структурою, способом функціонування, інерційністю, стохастичністю, територіальністю, ієрархічністю, тобто тими властивостями, які притаманні складним географічним утворенням. Основними системоутворюючими зв'язками в демогеосистемі виступають матеріально-речовинні, міграційні та інформаційно-управлінські.

ДГС САР відрізняється від ДГС вищих ієрархічних рівнів територіальними масштабами, своєрідною інтеграцією компонентів, інтенсивнішими зв'язками між окремими складовими частинами.

ДГС відноситься до класу гетерогенних систем, що складаються з різноякісних елементів. Базовим елементом ДГС є людина. Похідними елементами від базових є ті, що викликані життєдіяльністю людини як виробника і споживача матеріальних благ і послуг. До основних з них відносяться житло, місце роботи, отримання послуг, відпочинку. Інтегральним елементом ДГС є населений пункт як місце постійного проживання певної спільності людей і територія, на якій відбуваються основні види їх життєдіяльності.

Структурно-функціональні ланки ДГС виділяються з орієнтацією на базові, похідні та інтегральні елементи системи. Базовою підсистемою ДГС є територіальна спільність людей, яка існує і постійно відтворюється завдяки природному і механічному руху населення. На основі похідних елементів визначаються підсистеми працевлаштування, житлозабезпечення, обслуговування, соціоприродна. Інтегруючою виступає підсистема розселення. В дисертаційній роботі підсистеми, виділені на основі похідних і інтегральних елементів, розглядаються, насамперед, через призму впливу на відтворення територіальних спільностей людей, тобто як умови їх відтворення.

Внутрішню територіальну впорядкованість компонентів ДГС відображає функціонально-територіальна структура. В складі демогеосистеми адміністративного району виділяються елементарні, локальні і кушові ДГС. Елементарні ДГС представлені населеними пунктами з постійним населенням. Їх межі визначаються "простором діяльності", тобто територією, на якій локалізується більша частина життєдіяльності індивідуума. Локальні ДГС формуються завдяки трудовим зв'язкам в межах сільськогосподарських підприємств і характеризуються наявністю центра, що виконує адміністративно-господарські функції. Сукупність 4-7 локальних ДГС формує кушову демогеосистему. Критерієм виділення кушової ДГС є наявність центру, який передусім виконує обслуговуючі функції. На цьому рівні міжкомпонентні зв'язки більш складні. Найчастіше у кушовому центрі жителі зони його впливу задовольняють потреби у послугах періодичного попиту.

В роботі запропонована абстрактно-логічна модель дослідження ДГС як ієрархічної системи управління (рис.1). В її основі лежить уявлення про спільні та просторово-диференційовані властивості одних і тих же компонентів ДГС. Системоутворююче значення кожного компонента якісно змінюється в залежності від рівня і розмірів ДГС та просторових масштабів прояву тих або інших властивостей.

Певна впорядкованість, організація ДГС складається під впливом системоутворюючих зв'язків і відношень, які проявляються через сумісність, внутрішню узгодженість та підпорядкованість, просторову розосередженість компонентів і складових частин ДГС. Горизонтальні зв'язки відображають окремі аспекти життєдіяльності людини: міграції, відтворення, розселення, обслуговування населення. Більш складні вертикальні зв'язки – суть інтеграції компонентів ДГС (виробничо-соціальної, соціально-природної тощо). Але ДГС САР як система відкритого типу характеризується не лише внутрішніми (системоутворюючими), але і зовнішніми зв'язками, які представлені, в першу чергу, міграційним переміщенням населення.

2. Демогеографічний процес САР визначається як закономірна зміна станів розвитку ДГС в часі, що зумовлена внутрішніми суперечностями та середовищем і підпорядкована законам суспільно-географічного розвитку. Сутність ДГП полягає у безперервній зміні кожного з елементів ДГС та взаємовідношень між ними.

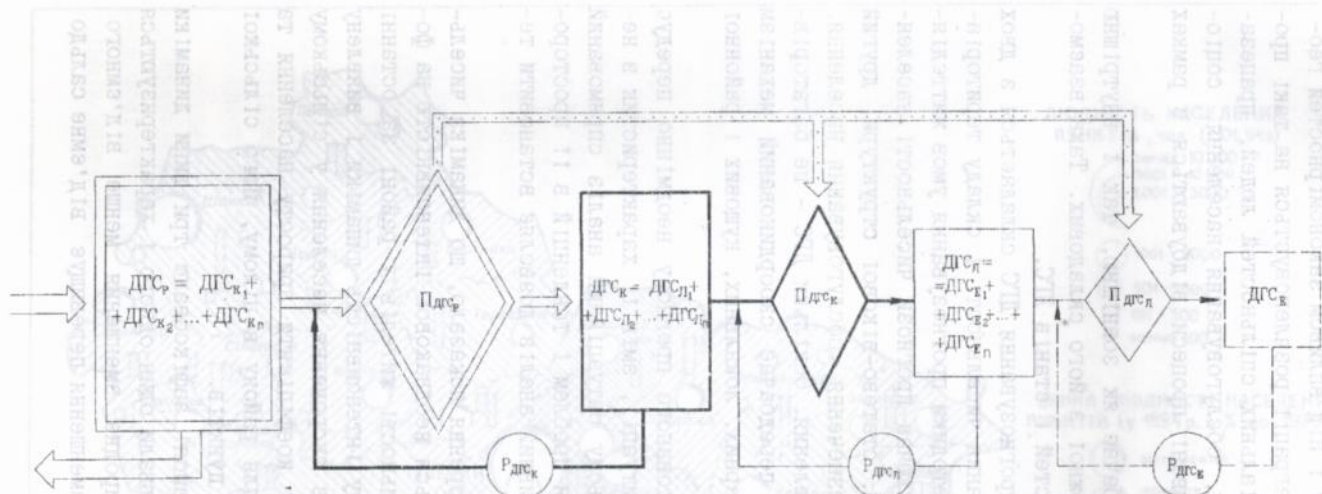

Рис. 1. Концептуальна модель демогеосистеми як ієрархічної системи управління.

Умовні позначення: ДГС_Р – демогеосистема району; ДГС_к – кушова демогеосистема;

ДГС_л – локальна демогеосистема; ДГС_к – елементарна демогеосистема;

→ I, ⇒ II, ⇐ III, ⇐ IV, - - - V – обриси блоків моделі і напрямки зв'язків у межах структурних рівнів першого-п'ятого порядків;

П – комплекс зв'язків у межах структурних (I-V) рівнів ДГС;

Р – зворотні зв'язки; ⇒⇒ – вплив районної ДГС на ДГС нижчих ієрархічних рівнів

ДГП має складну структуру і під впливом закономірностей географічної диференціації й інтеграції розчленовується на такі процеси, як відтворення територіальних спільностей людей, працезабезпечення, житлозабезпечення, обслуговування населення, соціо-природний, розселенський. Названі процеси відбуваються в рамках підсистем ДГС.

Структурність ДГП передбачає як зовнішню, так і внутрішню взаємодію по відношенню до кожної з його складових. Така взаємодія є причиною зміни властивостей і станів ДГС.

3. Розроблена методика прогнозування ДГС складається з двох блоків: 1) методики прогнозування чисельності і складу територіальних спільностей людей; 2) методики прогнозування умов життєдіяльності людей. Перший блок включає прогнози чисельності населення, природного руху, міграцій, статево-вікової структури, другий - прогнози праце- і житлозабезпечення, обслуговування населення, соціоприродного процесу, розселення. Оскільки ДГС - це багаторівневе утворення, то методика передбачає скоординований механізм розрахунків на рівнях елементарних, локальних, кушових і районної демогеосистем.

Розробці науково обгрунтованого прогнозу неодмінно передують глибокий і детальний аналіз ситуації, змін її характеристик в недалекій ретроспективі. При цьому ситуаційний аналіз спрямований на оцінку стану ДГС, виявлення проблем і тенденцій в її просторовій організації, а ретроспективний аналіз дозволяє встановити тенденції в розвитку.

4. Вивчення демогеовідтворення показало, що динаміка чисельності населення характеризується неоднаковою інтенсивністю на фоні загального зменшення чисельності жителів у районі за останні десятиліття (рис.2). Про різну інтенсивність динаміки і виявлену тенденцію до зменшення темпів скорочення населення у сільському районі свідчать середньорічні коефіцієнти приросту населення та трендові моделі, побудовані для району в цілому, його сільської місцевості, окремих населених пунктів.

Протягом 1979-94рр. в районі зафіксовано три типи динаміки населення, що послідовно змінювали один одного і характеризуються таким поєднанням ознак: 1) природне зменшення менше від'ємного сальдо міграції; 2) природне зменшення перевищує від'ємне сальдо

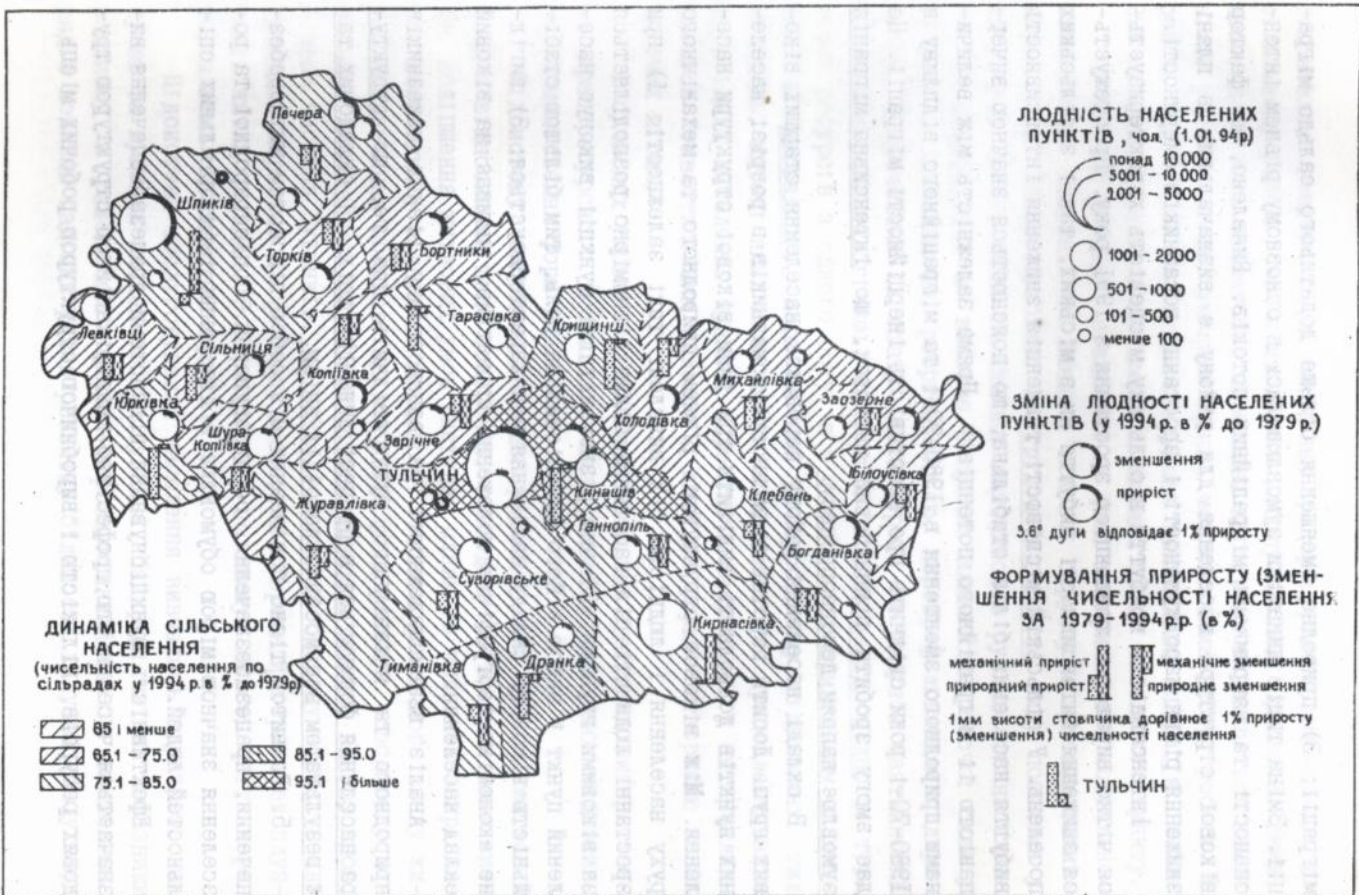

Рис.2 ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ТУЛЬЧІНСЬКОГО РАЙОНУ

міграції; 3) природне зменшення більше додатнього сальдо міграції. Зміна типів динаміки зумовлювалась в основному рівнем інтенсивності та напрямками міграційних потоків. Виявлено, що фактор вікової структури населення для району є визначальним в плані зниження рівня народжуваності і зростання показників смертності.

Інтенсивність прибуття в сільську місцевість характеризується чітко вираженою тенденцією зростання з 1991 року. Простежується зниження інтенсивності вибуття як з міських, так і з сільських поселень. У сільській місцевості тенденція зниження інтенсивності вибуття населення більш стабільна, що пояснюється значною вичерпаністю її міграційного потенціалу. Пряма залежність між величинами природного зменшення в 1980-90-і та міграційного відпливу в 1960-70-і роки свідчить про властивість інерційності міграції. Це дає змогу зробити принциповий висновок, що інтенсивна міграція зумовлює напрям демогеопроцесу.

В складі населення району переважає населення старших вікових груп. Досить істотні відмінності показників в розрізі населених пунктів дозволяють виділити три типи вікової структури населення. Між віковою структурою, рівнем природного та механічного руху населення і людністю сіл виявлені такі залежності: 1) при зростанні людності сіл населення більш рівномірно розподіляється за віковими групами; 2) чим різноманітніші функції виконує населений пункт і вищою є його функціональна роль, тим більшою стабільністю вікового складу населення він характеризується; 3) вигідне економіко-географічне положення сприятливо впливає на віковий склад населення.

Аналіз взаємозалежності та взаємовпливу різних показників природного та механічного руху свідчить про те, що структура населення формується в процесі динаміки всіх її складових та є результатом взаємообумовленої їх зміни.

5. Розвиток тісно пов'язаних між собою підсистем житлозабезпечення, працебезпечення, обслуговування, соціоприродної та розселення значною мірою обумовлює відтворення територіальних спільностей людей.

Ефективність функціонування підсистеми працебезпечення визначається чисельністю, професійно-кваліфікаційною структурою трудових ресурсів, кількістю і виробничою структурою робочих місць.

Встановлено тенденцію до зменшення працересурсного потенціалу в сільському районі, яка є наслідком депопуляційних процесів. Виявлено, що рівень зайнятості населення передусім визначається наявністю робочих місць, умовами праці, можливостями вибору роботи. В районі має місце інтенсивна трудова маятникова міграція: майже 29% сільських жителів працюють за межами свого населеного пункту.

Існуючий розподіл працюючих на фоні несприятливої соціально-економічної ситуації та наявної вікової структури зумовив виникнення цілої низки проблем: 1) трудодефіцитності ряду поселень у зв'язку з постарінням та значною маятиковою рухливістю населення; 2) безробіття, що виникає з причин плінності робочої сили у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією, перепрофілюванням підприємств, скороченням їх штату (насамперед, за рахунок маятникових мігрантів); 3) нелогічної, на перший погляд, невідповідності трудових ресурсів з одного боку, а з іншого – їх прихованим надлишком; 4) деградації, перш за все у виробничому відношенні, тих поселень, жителі яких мали широкі можливості для працевлаштування у сусідніх населених пунктах (зростає безробіття у них ускладнюється "інвестиційним голодом", який не сприяє створенню нових робочих місць).

В сучасних умовах все більший вплив на ефективне використання працересурсного потенціалу має розвиток ринкових відносин, урізноманітнення форм власності.

Підсистему житлозабезпечення районної ДГС формує житловий фонд з відносинами щодо створення, розподілу та використання житла. Поліпшення житлових умов виступає одним із чинників закріплення населення у сільській місцевості. Аналіз фактичного стану житлозабезпечення показав, що житловий фонд району, особливо у сільських поселеннях характеризується низьким рівнем благоустрою. Більша частина будинків, що знаходяться в особистому користуванні громадян морально та фізично застаріла. Середній термін експлуатації житла складає 39.5 років. Все це знижує якість життя територіальних спільностей людей.

Підсистема обслуговування населення вивчалась в розрізі галузей та кущових систем обслуговування. Найкращі якісні показники розвитку в районі має освіта. Ретроспективний аналіз динамічних рядів показав падіння рівня розвитку більшості галузей обслугову-

вання після 1990 року. Встановлено також, що існуючі раніше у кушових системах обслуговування зв'язки стали менш інтенсивними. Це стосується насамперед торговельного і побутового обслуговування. Причинами цього є істотне погіршення роботи громадського міжселенного транспорту, неширокий асортимент товарів та послуг, що пропонується населенню, зниження купівельної спроможності основної частини населення, невисока якість обслуговування. Для оцінки рівня розвитку територіально-галузевих та інтегральних підсистем обслуговування використовувалися часткові та інтегральні індекси, які дозволили виявити внутрірайонні відмінності розвитку галузі.

Соціоприродна підсистема аналізувалася в розрізі тих факторів, які впливають на формування територіальних спільностей людей. З природними умовами найтісніше пов'язане виникнення мережі поселень. Територіальні поєднання природних умов та ресурсів виступають одночасно чинником розвитку ДГС району та основою природокористування. Взаємодія між територіальними спільностями людей та природою вивчалася з точки зору землекористування, яке є основним видом природокористування у сільських районах з розвинутим аграрним виробництвом. Проведена інтегральна оцінка антропогенного навантаження на територію, визначені показники природної захищеності у розрізі господарств дають загальне уявлення про екологічну ситуацію в районі та її територіальні відмінності.

Підсистема розселення представлена поселеннями різної людності (рис.2). На основі застосування матричного методу в районі виділено три групи поселень:

1) помірно зростаючі, які за досліджуваний період перейшли у сусідню групу вищого ієрархічного рівня людності (два поселення);

2) помірно стійкі (стабільні) поселення, що зберегли положення у своїй групі людності (30) з тенденцією до: а) зменшення чисельності населення (27); б) зростання чисельності населення (3);

3) поступово втрачаючі населення, що перейшли в групу нижчого ієрархічного рівня людності (19 поселень).

Встановлено, що стійкість окремо взятих населених пунктів залежить від виконуваних ними функцій: чим різноманітніші функції, тим стійкіші поселення.

Дослідження територіальних поєднань різних видів життєдіяль-

ності у межах території району дозволило виділити 50 елементарних, 25 локальних і 5 кушових ДГС. Елементарні демогеосистеми віднесено до чотирьох типів, що характеризуються різною динамікою населення. В основу типізації покладено дві провідні ознаки: частка зайнятих у сільськогосподарському виробництві та частка населення працездатного віку, що працює за межами свого населеного пункту.

Просторово-часовий аналіз ДГС різних рівнів показав, що стійкість демогеосистем у САР залежить від їх ієрархічного рівня та внутрішньої складності. Встановлено, що чим вищий ієрархічний рівень та складніша компонентна структура ДГС, тим більшою стабільністю і стійкістю до зовнішніх впливів вона характеризується.

Дослідженнями доведено наявність діалектичного взаємозв'язку між розселенським процесом і відтворенням населення. У районі спостерігається зростання поляризації демографічного та розселенського ландшафту, що є водночас наслідком та причиною кількісного і якісного перерозподілу населення та його розселення, збільшення контрастності між міськими та сільськими поселеннями, центрами та периферією (рис. 3). Концентрація населення стимулює відносно посилення ролі місцевих центрів у районі, веде до урізноманітнення і ускладнення їх функцій. При цьому різко падає демографічний потенціал міжцентрових просторів району. Останні стають зоною постійної кількісної та якісної депопуляції населення, яка значною мірою є причиною зміни функцій території та її господарської деградації.

6. Прогнозування чисельності населення виступає основою розвитку ДГС в майбутньому. Його результати є базою для цілеспрямованого регулювання рівня народжуваності, смертності, напрямків та інтенсивності міграцій. Крім того, вони використовуються при прогнозуванні інших складових демогеосистем.

Результати прогнозування чисельності населення до 2004 року, проведеного шляхом трендового моделювання і методу пересування віків свідчать про дальше зменшення кількості жителів району. Зменшення чисельності населення відбуватиметься, насамперед, за рахунок зростання показників смертності. Спостерігатиметься ледь помітне зростання народжуваності. Прогнозування на основі екстраполяції динамічних рядів свідчить, що саме високі показники ві-

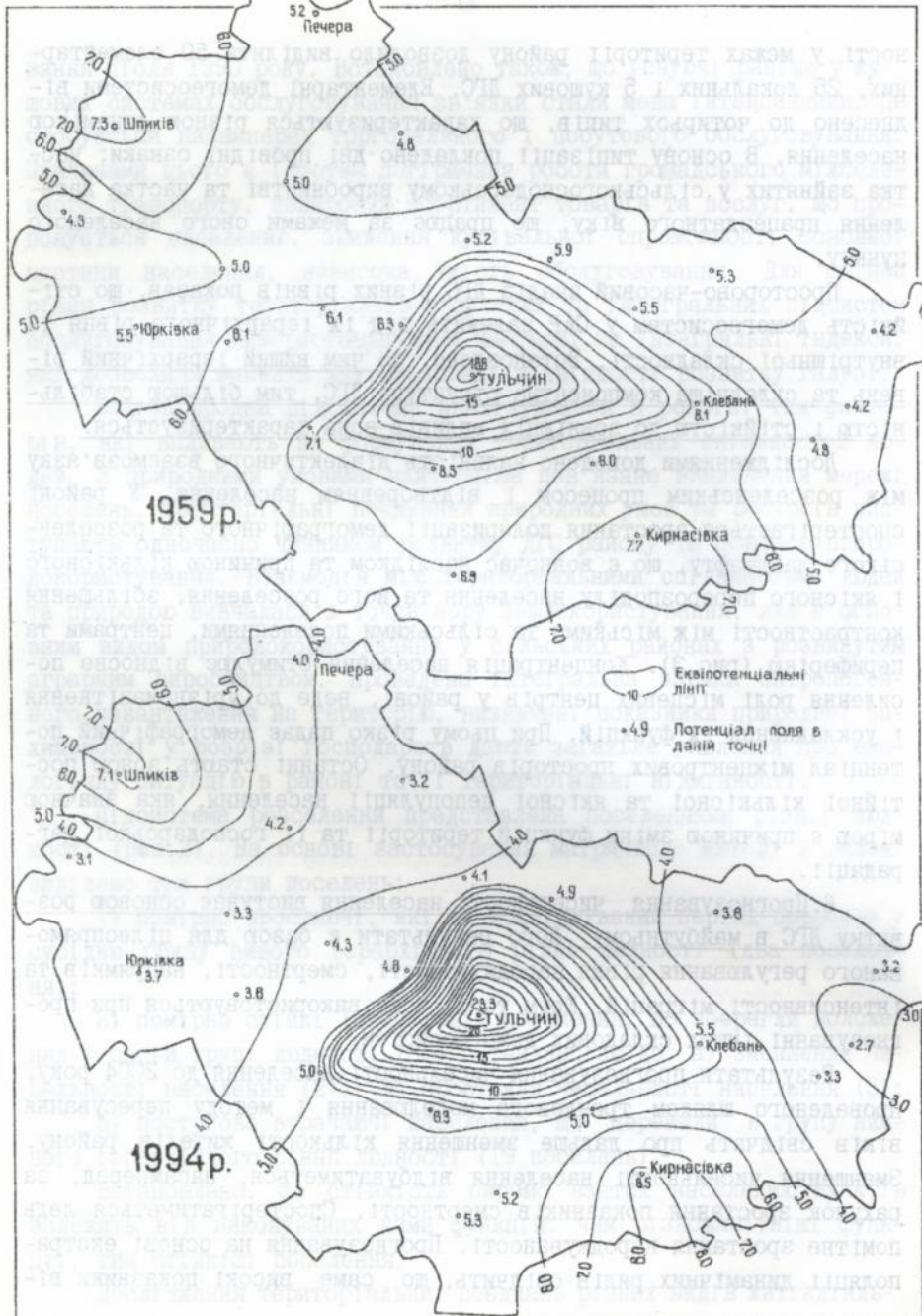

Рис. 3 ПОТЕНЦІАЛ ПОЛЯ РОЗСЕЛЕННЯ ТУЛЬЧІНСЬКОГО РАЙОНУ

д'ємного природного приросту визначатимуть динаміку населення.

Розрахунки, отримані методом пересування віків показують, що в сільській місцевості поглибитися диспропорція у віковій структурі населення: зросте частка осіб похилого віку. Незначне позитивне сальдо міграції не зможе компенсувати втрат населення від високих показників смертності.

Прогнозування працезабезпечення передбачало: 1) виявлення тенденцій у формуванні ринку праці, територіальному та галузевому розподілу трудових ресурсів; 2) оцінку впливу умов праці та різноманітності видів діяльності на збалансованість наявних робочих місць та трудових ресурсів. Дані про вікову структуру населення стали основою прогнозних розрахунків чисельності трудових ресурсів, визначення трудодефіцитних населених пунктів.

Прогноз житлозабезпечення дає уявлення про відновлюваність житлового фонду, приріст житлової площі, благоустрій житла, рівень забезпечення житлом населення. Визначено населені пункти, в яких необхідно побудувати будинки в першочерговому порядку (в основному за рахунок пільгового кредитування їх майбутніх власників).

Прогноз сфери обслуговування населення передбачав обґрунтування перспективної мережі центрів обслуговування. Ефективним виявилось формування і розв'язок задачі лінійного програмування на оптимізацію центрів обслуговування. На рівні САР задача найдодільніша для виділення куцових центрів. Проведені розрахунки підтвердили попередні припущення про необхідність раціоналізації територіальної структури підсистеми обслуговування в районі.

Прогноз соціоприродної підсистеми базувався на оцінці еколого-географічної ситуації. Його метою було передбачення і попередження негативного впливу господарської діяльності на стан навколишнього природного середовища і, як наслідок, на напрям ДП. Результати прогнозу дали можливість оцінити екологічну ситуацію у межах населених пунктів з точки зору особливостей життєдіяльності, провести групування територіальних спільностей людей за умовами проживання, намітити шляхи досягнення еколого-господарської збалансованості на основі проведення відповідних природо-охоронних заходів.

Визначення перспективних параметрів системи розселення базу-

валось на тенденціях динаміки чисельності населення. Із застосуванням матричного методу отримано прогнозний розподіл поселень за групами різної людності на 1999 рік. Передбачається, що 86,2% поселень збережуть положення у своїй групі людності, а 13,8% перейдуть у групу нижчого рангу.

Інтегральним показником, який враховує різноманітні зв'язки між окремими підсистемами ДГС є динаміка чисельності населення. Опосередковано на основі цього показника можна мати загальне уявлення про зовнішні та внутрішні умови розвитку поселень, їх функціональну роль, наявність диспропорцій у розвитку тощо. Прогнозування життєздатності населених пунктів здійснено за допомогою побудови кореляційно-регресійної моделі. Для побудови моделі на ЕОМ спочатку було відібрано 12 факторів, які мають найбільший вплив на динаміку чисельності населення. За допомогою методу виключення змінних отримано компактну 5-факторну модель, три змінні якої тією чи іншою мірою характеризують працевзабезпечення.

Таким чином, регулювання умов праці, урізноманітнення можливостей вибору робочих місць різного профілю, своєчасна перекваліфікація тих, хто шукає роботу може істотно впливати на динаміку чисельності населення, стійкість ДГС.

На основі координації та синтезу результатів прогнозування ДГС САР визначені основні перспективні параметри її функціональної та територіальної структури.

7. Проведене дослідження є основою для обґрунтування рекомендацій щодо поліпшення демогеографічної ситуації в сільських районах.

Регулювання демогеовідтворення передбачає вирішення таких завдань: а) послаблення дії розвитку несприятливих демографічних процесів (високої смертності, низької народжуваності); б) розробка та реалізація з урахуванням конкретної ситуації заходів, спрямованих на приплив населення у сільську місцевість, насамперед у трудовдефіцитні населені пункти.

Основними шляхами вирішення проблеми працевзабезпечення повинні бути: а) ширше застосування передових форм організації й оплати праці; б) поліпшення санітарно-гігієнічних та побутових умов на робочих місцях; в) створення додаткових робочих місць різного профілю.

В основі житлозабезпечення та обслуговування населення, крім нормативного повинен лежати адаптивний підхід до їх розвитку. Індикативне планування галузей обслуговування населення має бути орієнтованим на можливість своєчасного отримання необхідних послуг жителями будь-якого населеного пункту, незалежно від його величини. Різке постаріння населення району, подрібнення поселенської мережі, поява нових форм господарювання, ліквідація або зменшення потужностей стаціонарних об'єктів обслуговування в сільській місцевості вимагають широкого застосування пересувних форм обслуговування.

Актуальними завданнями раціонального природокористування та поліпшення умов проживання територіальних спільностей людей є: а) розробка та реалізація заходів по зниженню антропогенного навантаження на територію; б) підвищення збалансованості еколого-господарського землекористування у межах господарств (населених пунктів); в) розширення рекреаційної діяльності на основі місцевих ресурсів на екологічно чистих територіях.

Регулювання розселенського процесу повинно базуватися на принципі рівної пріоритетності розвитку всіх поселень незалежно від їх величини та функціонального типу. Раціоналізація системи розселення полягає в обґрунтуванні та виділенні центрів систем розселення декількох рівнів, насамперед кущових.

Оптимізація розвитку ДГС САР в територіальному аспекті повинна бути спрямована на ліквідацію диспропорцій в соціально-економічному розвитку елементарних, локальних та кущових ДГС.

У роботі викладено також конкретні рекомендації по регулюванню розвитку ДГС Тульчинського району Вінницької області.

По темі дисертації опубліковані такі роботи:

1. Населення і господарство Вінницької області: Посібник для вчителів. - Вінниця: ВДПІ, 1995. - С. 4-17, 46-67 (у співавторстві).
2. Особливості міграції населення сільського адміністративного району (на прикладі Тульчинського району Вінницької області) // Економічна та соціальна географія: Респ. міжвід. наук. зб. - Київ, 1993. - Вип. 45. - С. 66-70.
3. Демогеографічний процес і його вплив на динаміку Тульчинського району Вінницької області

- розселення регіону // Подільський національний природний парк: доцільність і проблеми створення: Мат-ли Всеукр.наук.-практ. конф.-Кам'янець-Подільський, 1993.-С.56-58.
4. К вопросу о демогеографических исследованиях в низовом административном районе // Теоретические проблемы социально-экономической географии и совершенствование подготовки современного учителя : Тез. Всесоюзн. научн.-практ. конф. Ч. I. -Смоленск: СПИ, 1991. -С.95.
5. Особливості демографічного розвитку сільських адміністративних районів Вінниччини // Тези доп. X обл. істор.-краєзн. конф.-Вінниця, 1991. С.120-121.
6. Екологічні аспекти вивчення демографічної системи адміністративного району // Сучасні проблеми екологічного виховання молоді в педагогічних вузах України: Тези доп. міжвуз. конф.-Вінниця, ВДП: 1991.-С.128.
7. Міграційна рухомість населення в сільських адміністративних районах Вінницької області // Тези доп. XI обл. істор.-краєзн. конф.-Вінниця, 1992.-С.105-106.
8. Краєзнавчі аспекти дослідження взаємозв'язку систем розселення і розміщення підприємств сфери послуг // Тези доп. XII обл. істор.-краєзн. конф.-Вінниця, 1993.-С.61.
9. Вивчення чисельності і складу населення локальних демографічних систем в курсі "Географія населення" // Удосконалення змісту підготовки вчителя географії: Мат-ли республ. наук.-метод. конф.-Тернопіль, 1993.-С.47-49.
10. Формування демографічних понять на прикладі вивчення населення сільського адміністративного району // Проблеми географічної освіти в Україні: Тези доп. респ. конф.-Київ, 1993.-С.165.
11. Демографічні проблеми на мікрорівні та сучасні уявлення про низову демографічну систему // Сучасні проблеми географії населення в Україні: Тези доп. I Всеукр. семінару з географії населення. -Луцьк, 1993.-С.25-26.
12. Соціальна інфраструктура села як чинник демографічного процесу в регіоні // Соціальні процеси в регіонах України: Тези доп. міжрегіон. наук.-практ. конф. -Харків: ХДУ, 1994.-С.55-56 (у співавторстві).
13. Краєзнавчі аспекти вивчення населення в шкільному курсі геог-

- рафії // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю в школах: Тези доп. міжнар. наук.-метод. семінару.-Харків, 1994.-С.53-54.
14. Трансформація типу мобільності населення як складова демогеографічного процесу // Проблеми географії України : Мат-ли наук. конф.-Львів, 1994.-С.41-42.
15. Розселенський процес у сільській місцевості Вінницької області // Тези доп. XIII обл. іст.-краєзн. конф.-Вінниця, 1994.-С.89-90 (у співавторстві).
16. Демогеографічний процес : аспекти дослідження // VII з'їзд Українського Географічного товариства: Тези доп.-Київ:УІТ, 1995.-С.65-66.

П.Т.М.

Tamara V. Panasenko. The peculiarities of the development of lower demogeographical system (Tulchin district, Vinnitsa region as an example).

The dissertation is submitted for a candidate's degree (Geography). Speciality 11.00.02. - Economic and Social Geography, Taras Shevchenko National University, Kyiv, 1995.

The dissertation deals with the problems of the functioning and development of demogeographical system of the lower administrative region. The interaction and relationship between different sides of vital activity of the population have been investigated. In the dissertation the essence and the elements of the demogeographical process have been appointed. Predictive models have been worked out, the ways of improvement of the demogeographical situation in rural administrative region have been suggested.

Панасенко Т.В. Особенности развития низовой демогеографической системы (на примере Тульчинского района Винницкой области). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности II.00.02 - экономическая и социальная география, Национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1995.

В диссертации рассмотрены вопросы функционирования и развития демогеографической системы низового административного района. Исследованы взаимовлияние и взаимосвязь различных сторон жизнедеятельности населения. Определена сущность и выделены составные части демогеографического процесса. Разработаны прогнозные модели, предложены направления улучшения демогеографической ситуации в сельском административном районе.

Ключові слова:

демогеографічна система, територіальна спільність людей, демогеографічний процес, ситуаційний та ретроспективний аналіз, демогеографічний прогноз.

Підписано до друку 16.11.1995 р.
Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 0,6.
Тираж 100 прим. Замовлення 2248.
Віддруковано фірмою "КОНТИНЕНТ"

11000

AB

33.462

AB 33.462